

ПІДТЕКСТИ Ф.ДОСТОЄВСЬКОГО В ТВОРЧОСТІ І.ЧЕНДЕЯ.

На формування естетичних поглядів Івана Чендея вплинуло його двохрічне перебування в Москві. Два роки в Москві – це два роки цілковитих зустрічей з досвідченими письменниками, це вечори над книгою і конспектами, це десятки прочитаних книжок, це лекції, нарешті – це наполеглива праця над великим літературним полотном. Це був період, коли читацька і наукова думка напрочуд динамічно активізувались навколо нового масиву творів. У столиці ці процеси були більш яскраво виражені, тому душа Чендея так рвалась до Москви. Його полікультурність передбачала необхідність формування в собі ідеологічного плюралізму, розкнутості в міжлітературних зв'язках, не стільки в зовнішніх проявах, скільки у внутрішньому їх характері як індивідуального буття. Саме тоді Іван Чендей захопився творами Ф. Достоевського. В цей період радянському читачеві повернули твори Ф. Достоевського, до класика звернувся театр і кінематограф. Чи не найсуттєвішим у процесі повернення класичних творів Достоевського масовому радянському читачеві був спалах зацікавленої думки до тих дискусійних ідей, що палко обговорювалась російською і європейською спільнотою – зокрема ідея збереження і руйнації християнських цінностей і того, як це вирішувалось Достоевським. І це так цікавило Івана Чендея.

Достоевський для Чендея був знаковою фігурою, як і для багатьох митців, своїми відкриттями щодо художньо-філософської ідеї особистості, орієнтованої на християнський ідеал. М.Бердяєв чи не одним із перших вказав на спрямованість і зміст пошуків Достоевського. У книзі 1923 року «Миросозерцание Достоевского» другий розділ «Человек» розпочинається ним з твердження: «У Достоевского был только один всепоглощающий интерес, только одна тема, которой он отдавал все свои творческие силы. Тема эта – человек и его судьба. Не может не поражать исключительный антропологизм и антропоцентризм Достоевского. В поглощенности Достоевского человеком есть иступленность и исключительность. ... Человек – микрокосм, центр бытия, солнце, вокруг которого все вращается. Все в человеке и для человека. В человеке – загадка мировой жизни. ... Древний мир не знал такого отношения к человеку. Это христианство обратило весь мир к человеку. ... И именно исключительное отношение Достоевского к человеку делает его христианским писателем. ... У Достоевского нет ничего кроме человека...» [2,с.45-46].

Етично-ціннісна орієнтація Достоевського у художньому дослідженні людини була найбільш затребувана подальшим літературним розвитком, як вітчизняним, так і зарубіжним. Значну роль в цьому відіграли тлумачення критики ХІХ століття, відгуки і реакції сучасників письменника. Так,

М.Страхов у відомій промові, проголошеній на поминах Достоевського, виокремив морально-етичний стрижень, що його письменник утримував у своєму світовідчутті у процесі незрівнянно сміливого і відвертого осмислення людської природи, а саме: «... Страшно было видеть (по крайней мере я иногда не мог воздержаться от страха), как он все глубже опускается в душевную бездну, в ужасные бездны нравственного и физического растления (это его собственное слово). Но он выходил из них невредимо, то есть не утрачивая меры добра и зла, красоты и безобразия» [3,с.65]. З цього приводу озвучені були навіть думки, що письменник сам потерпав від власних відкриттів і вихід із цієї ситуації вбачав у формуванні протистояння «первыми попавшимися» ідеалами», – писав Л.Шестов [4,с.21].

Ідеї Ф.Достоевського були близькими багатьом як російським так і українським письменникам. Близьким Ф.Достоевський був Івану Чендею, для якого незмінним був інтерес до художньої правди та суперечливих явищ тогочасної дійсності. Інтерес до традицій Ф.Достоевського позначився на повісті «Іван», яка була відмічена неодноразово критиками, але саме цей аспект залишився поза увагою дослідників.

Повертаючись до роману «Братья Карамазовы» дозволимо собі висловити припущення про ту думку Достоевського, що реалізувалася у Чендея як один із мотивів повісті «Іван». Насиченість роману «Братья Карамазовы» житійними традиціями очевидна і ґрунтовно досліджена. Житійність особливо відчутна в образі Івана Карамазова, позиція якого зумовила досить суперечливі судження. Зокрема, тривожне відчуття викликали його атеїстичні сентенції, їх «сила і енергія». Відомо, що в листі до Н. Любимова від 11 червня 1879 року, надсилаючи завершення п'ятого розділу книги «Pro u contra» («Великий инквизитор»), Достоевський пояснив: «В ней закончено то, что говорят уста гордо и богохульно», що є цитатою із Апокаліпсису (Откровение Иоанна, гл.33.13), де зокрема розповідається про страшного фантастичного звіра: «И дивилась вся земля, следя за зверем, и поклонились дракону, который дал власть зверю, и поклонились зверю, говоря: кто подобен зверю сему? И кто может сразиться с ним? И даны были ему уста, говорящие гордо и богохульно... И отверз он уста свои для хулы на бога, чтобы хулить имя его, и живущих на небе». Достоевський неодноразово повертався до тлумачення цього питання, повторюючись, але тим самим утверджуючи проблему: «... эта книга в романе у меня кульминационная, называется «Pro u contra», а смысл книги: богохульство и опровержение богохульства» [5,с.611]. Думка про богохульство розлога, з поясненням ключових аспектів. «Богохульство это взял, как и сам чувствовал и понимал, ... то есть научное и философское опровержение бытия божия..., им не занимаются вовсе теперешние деловые специалисты (как занимались во все прошлое столетие и в первую половину нынешнего). Зато отрицается изо всех сил создание божие, мир божий и смысл его. Вот в этом только современная цивилизация и находит ахинею» [5,с. 611].

В роздумах Достоевського виокремлюється декілька ключових фраз, а саме: «... уста, говорящие гордо и богохульно»..., «... богохульство и опровержение богохульства...», «... опровержение бытия божия», що поєднуються словом «ахінея». У словнику В.Даля «ахінея» має чітке тлумачення – «вздор, чепуха, безсмыслица, нелепица, нисенитница, бредни, чушь, алала; пошлости, глупости» [6,с.31], у смисловому ряді якого співіснують слова високої і протонародної говірки. Такий синтез був чи не найпопулярнішим і у 1960-і роки, коли висока наукова думка поєднувалась (бо співпадала!) з читацькою, масовою в оцінці класики і витала в культурній атмосфері часу, продукуючи розвиток нового художнього мислення. Це відчув і Іван Чендей, для якого традиційне поняття впливу було не прийнятним і викликало у письменника здивування, а то й заперечення, особливо коли критика намагалась пов'язати його художні відкриття з впливом класики і тільки, тим самим обмежуючи художньо-естетичну самодостатність митця.

На наш погляд, Чендей був більше схильний до рецепції, явища більш гнучкого, коли вона сприймається як «елемент конкретизації смислу» (за Яуссом) [7,с.393]. У Чендея це майже завжди мало полемічний зміст, особливо в повісті «Іван». Значимість на всі часи думки Достоевського про «богохульство як ахінею» відгукнулось в різних художніх інтерпретаціях. Сприйнята як ідея твору, навіть без знання додаткових її тлумачень, вона викликала суголосні думки у багатьох письменників радянського часу, в тому числі і Івана Чендея з його бережним ставленням до християнського вчення. У повісті «Іван» реалізована рецептивна ідея богохульства, що ускладнена власне радянськими смислами – підкресленою маніфестацією безбожного буття, драматично поглибленою відсутністю будь-яких наукових підходів до проблеми, явленістю її лише на побутовому рівні.

Якщо кожний із братів Карамазових, в тому числі і Смердяков, є носієм певної філософської ідеї, то в образі, створеному Іваном Чендеєм проглядаються трансформовані риси і філософія не лише богохульника і безбожника, але й того, як це пов'язалось з образом «маленької людини», інтерес навколо якої теж активізувався у 1960-і роки. Але це було не безпосереднє звертання до створеного літературою ХІХ століття типу, що набув класичного статусу у творчості Пушкіна («Станционный смотритель»), Гоголя («Шинель»), Достоевського («Бедные люди» і низка інших творів), викликаючи до себе повагу, співчуття. Сатирична інтерпретація, вичерпаність гуманістичного змісту «маленької людини» відбулась в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Показовим у зв'язку з цим є, наприклад, оповідання І. Сергеева-Ценського «Неторопливое солнце», де сатиричному осмисленню піддається жалюгідно трансформований тип «маленької людини» як такої, що вичерпала свій позитив.

Повернення до неї відбулось у прозі 1920-1930-их років (у творчості А. Аверченка, Ю.Олеші, М.Зоценка, І.Бабеля, М.Булгакова, А. Платонова та ін.). «Маленька людина» трансформувалась із такої, що викликала симпатію і співчуття у тип дрібного радянського чиновника, «провозвісника примітивної дидактики соціалізму» [10,с.134]. О.Жолковський, досліджуючи, наприклад, паралелі між Зоценком і Толстим наголосив на тому, як означений тип трансформувався – «некультурність і примітив» образів, започаткованих Толстим в якості ідеалів, у Зоценка, зазначає критик, набуває ознак пародії «на толстовську естетику народності, природності і простоти» [10,с.134]. Вибуховий був зміст художньої позиції Чендея, полягав у тому, що його головний герой є носієм і втіленням цинічних ідей і цинізм є ключовим чинником у світоглядній сфері героя, надаючи адекватного спрямування проблематиці повісті, тим самим виразно акцентуючи авторську позицію. Художні вияви цинізму в повісті «Іван» передбачають формування абсолютної цінності власного «я» з досить широким спектром дії, передусім з відчуттям того, що герой Чендея, дрібний радянський чиновник заволає голосом героя Достоевського: «Тварь ли я дрожащая, или право имею...».

Події у повісті «Іван» розгортаються перед Великодніми святами, в останній, особливо скорботно-ритуальний тиждень. Саме тому всі дії, слова, вчинки головного героя наповнені особливо цинічним смислом, які б можна було звести до тези «спалювання мостів». До того ж свідчення про ритуальну практику в оповіді є підтвердженням того, що ритуал посту пов'язаний не з релігією як такою, а підпорядкований прагненню віднайти душевну рівновагу; він, як і інші ритуали, є подією життєвого циклу, річного колообігу. Такі ритуали, як відомо, пов'язані з певними етапами життя (у повісті це спогади про хрещення, сповідь, весілля); вони супроводжують людину від народження до смерті, хоча розпочинаються задовго до народження і продовжуються тривалий час після смерті.

Із спогадів Івана Каламара (майже на рівні підсвідомості, скоріше марень, або в оп'янінні, або у зв'язку з хворобою) вимальовується картина спадкоємної причетності до життєвого циклу. Саме з цим, і пов'язані найщасливіші хвилини життя героя. Так, запах проскур, ладану, воскових свічок в оселі священника повернули його до дитинства: «Як у далекі літа, коли заходив сюди з батьком погрітися в ті зимові неділі та свята між утренею і літургією, коли з полонини палило стуленим вітром ... Ще малим хлопчиком був, заходив сюди» [18,с.7]. У цей колообіг були вписані його батько і син – «Три Івани». Але поступово Каламар випадає з нього і причиною того є вироблена ним для свого блага, утвердження «я» найбільш цинічна форма постулативного атеїзму, коли віра в божественного законодавця здавалась йому несумісною з його естетикою цінностей, заперечуючи етичну свободу. Це був той період в житті Каламара, коли він став радянським активістом, і, прикриваючись посадами, чинив наругу над людьми, долями, почуттями, а головне – вивільняючи себе від будь-яких

обов'язків щодо моральності поведінки. Він пригадав мить, коли його назвали «паном», що відкривало йому шлях до залякування, приниження, зради. І він цим скористався, плекаючи в собі цинічне «я», що знецінювало вічні цінності.

І тут безсумнівно відчутний підтекст Достоевського, з його традиційною проблемою – одвічною спокусою людини запропонувати себе людям замість Христа. У Достоевського вона вар'ювалася неодноразово, поки не досягла апогею в романі «Бесы». Відомо, що за задумом письменника, питання Верховенського батька до сина про прагнення Петра запропонувати себе людям замість Христа має ознаки ключової проблеми, що диференціює героїв – поєднує або роз'єднує. Якщо спочатку Петрові Верховенському протистояли трагічно-нігілістичні постаті Ставрогіна, Кирилова, Шатова, з відвертою душевною спрямованістю на боротьбу між добром і злом, то внесені в задум корективи, внаслідок яких головним героєм роману Достоевський робить Ставрогіна, з яскравою виявленістю в ньому розуму і чеснот, заявлена попередньо проблема набуває дещо інших відтінків і смислів. Адже Верховенський усвідомлював себе «мавпою» і «секретарем» Ставрогіна і це стишувало крамольний задум-намір, унеможлиблювало його (наміру) поєднання з реальним статусом героя. Достоевський, пояснюючи, чому Петро Верховенський не став головним героєм роману, наголосив: «Без сомнения не бесполезно выставляют такого человека, но он один не соблазнил бы меня. По-моему, эти жалкие уродства не стоят литературы. К собственному моему удивлению, это лицо наполовину выходит у меня лицом комическим» [19, с.700]. У такий спосіб Достоевський не лише обґрунтував появу нового літературного типу, але й утвердив форму його художньо-естетичного побутування – комічну. Чендей розгорнув це комічне єство, маючи перед собою зразок класики ХІХ століття (в ту історичну мить, коли світ вкотре переживав уроки Достоевського – від Європи до США і Японії) і новоутворення ХХ століття, передусім творчості Ю. Олеші, І. Бабеля, А. Аверченка, М. Зощенка.

Література

1. Промову Страхова Н. цитуємо за: Буданова Н.Ф., Орнатская Т.И., Сухачев Н.Л., Туниманов В.П. Примечания, комментарии, статья // Достоевский Ф.М. Собр. соч. В 15-и томах. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – Т. 7. «Бесы», глава у «Тихона».
2. Шестов Л. Достоевский и Ницше./Л.Шестов – М.: Изд-во АСТ, 2007.
3. Цитуємо за: Батюто А.И., Ветловская В.Е., Долинин А.А., Ипатов С.И. и др. Статья, комментарии // Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. Собр. соч. В 15 томах. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1991. – Т. 9.

4. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4, - М.: Русский язык, 1981. – Т. 1.
5. Яусс Ганс Роберт. Эстетичний досвід і літературна герменевтика // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. (За ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002).
6. Наривская В.Д. «Неторопливое солнце» С. Сергеева-Ценского и «Солнце мертвых» И. Шмелева: модернистский «солнечный» диалог // XVIII и XIX Крымские Международные Шмелевские чтения. Сб. научн. статей международной конференции. – Алушта: «Антиква», 2011.
7. Жолковский А.К. Зеркало и зазеркалье: Лев Толстой и Михаил Зощенко // Жолковский А.К. Блуждающие сны и другие работы. – М.: Наука, 1994.
8. Дробницкий О. Цинизм // Философская энциклопедия. В 5 т. / Гл. ред. Ф. Константинов. – М.: «Советская энциклопедия», 1970. – Т. 5.
9. Жванецкий Михаил. Шестидесятые // Жванецкий Михаил. Собр. произв.: В 5-и т. – М.: «Время», 2011. –Т.1.
10. Бахтин М. Сатира // Бахтин М. Собр. соч. В 7-и т. – М.: Русские словари, 1996. – Т.5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов.
11. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4-х томах. – Т.2 З-Н / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996. – Науковано з видання 1907-1909 рр.
12. Жванецкий Михаил. Шестидесятые // Жванецкий Михаил. Собр. произв.: В 5-и т. – М.: «Время», 2011. –Т.1.
13. Бахтин М. Сатира // Бахтин М. Собр. соч. В 7-и т. – М.: Русские словари, 1996. – Т.5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов.
14. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4-х томах. – Т.2 З-Н / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996. – Науковано з видання 1907-1909 рр.
15. Тынянов Ю. Пушкин и его современники // Ю. Н. Тынянов. Пушкин и его современники. – М.: Наука, 1969.
16. Антисери Дарио и Реале Джованни. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье. В переводе и под. редакцией С.А. Мальцевой. – СПб.: Пневма, 2001.
17. Слотердаjk Петер. Критика цинического разума. – Екатеринбург: У-Фактория, М.: АСТ, 2009.

18. Чендей Иван. Иван // Чендей Иван. Калина під снігом. Повісті, оповідання. – К.: Радянський письменник, 1988. Цитуємо за цим виданням.
19. Цитуємо за: Буданова Н.Ф., Орнатская Т.И., Сухачев Н.Л., Туниманов В.П. Примечания, комментарии, статья // Достоевский Ф.М. Собр. соч. В 15-и томах. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – Т. 7. «Бесы», глава у «Тихона».

АННОТАЦИЯ

Белоконь Н.А. Подтексты Ф.Достоевского в творчестве Ивана Чендея.

Статья посвящена изучению развития идей Достоевского о «богохульстве как ахинея» в повести «Иван» в связи с советской трансформацией образа «маленького человека», проблемы (закрытой ранее для научного осмысления), способствующей новому истолкованию художественных открытий И. Чендея.

Ключевые слова: Достоевский, «богохульство как ахинея», маленький человек, несамостоятельный человек, циник.

АНОТАЦІЯ

Белоконь Н.А. Підтексти Ф.Достоевського в творчості Івана Чендея.

Стаття присвячена вивченню розвитку ідей Достоевського про «богохульство як ахінею» у повісті «Іван» у зв'язку з радянською трансформацією образу «маленької людини», проблеми (закритої раніше для наукового осмислення), яка сприяє новому тлумаченню художніх відкриттів І. Чендея.

Ключові слова: Достоевський, «богохульство як ахінея», маленька людина, несамостійна людина, цинік.

SUMMARY.

Belokon N. Dostoyevskiy tradition in novels of Ivan Chendey.

The article deals with the investigation of the extension of the ideas of Dostoyevsky about “blasphemy as nonsense” in a novelette Ivan in view of the Soviet transformation of “a little man”; the author argues that these notions (unavailable for the former scholars) further the interpretation of I. Chendey’s artistic discoveries.

Keywords: Dostoyevsky, “blasphemy as nonsense”, “a little man”, a characterless man, a cynic.

Стаття прорецензована і рекомендована до друку доктором філологічних наук, професором Марченко Т.М.